

א. אבי אביבה

פרשת גר הצדק

הנסיך ולנטיין פוטוצקי, בן למשפחת אצילים פולנית מפורסמת, שמלאה תפקידים פוליטיים חשובים בחיי מדינת פולין, התגייר ונתפרסם בעולם היהודי בשם הגר צדק מוילנה. לאחר חיפושים ממושכים אחריו נתפס הגר צדק על ידי הרשות, שנסתה בכל אמצעיה להשפיע עליו לשוב לדת אבותיו. היות וכל הלחץ והשידולים לא הועילו, העלתה אותו הכנסיה הקטולית בשנת 1746 על המוקד, „למען ישמעו ויראו“.

היסטוריונים חשובים וידועי שם חלוקים בדיעותיהם ביחס לעצם קיומו של הגר צדק. יש האומרים כי אין זו אלא אגדה, פרי אמונה והרהורי לבם של המוני עם תמימים, ואילו היסטוריונים אחרים מתנגדים לדעה זו ותקיפים בדעתם, כי עצם המעשה היא עובדה היסטורית בלתי מעורערת. עד היום הזה הדעות בבעיה זו חלוקות. לדוגמא; כאשר העלה בכנסת ישראל, הד"ר גורוק, משאלה להעלאת עצמותיו של הגר צדק לארץ, השיב לו ראש הממשלה, מר דוד בן גוריון, כי לפי מיטב ידיעותיו, לא היה האיש במציאות, אלא משל בלבד. לעומת זאת הקדישה הספרות העברית-ידישאית, יריעה רחבה לנושא זה: פואמות, רומנים וספורים היסטוריים. הנכון הוא כי רקע העלילה בראשיתה — ביחס להוצרות הקשר בין הגר הצדק והיהודים, על פי רוב אינה אחידה, אולם לא כן לגבי המשך הדרך; המניעים שהובילוהו ליהדות; התגירותו; שותפותו הרעיונית והמעשית עם חברו זרמבה; נדודיו הרבים על פני קהילות מערב ומרכז אירופה; שובו לפולין והשתקעותו באיליה, תפיסתו על ידי הרשות והעלאתו על המוקד, בכל אלה דעתם אחידה.

לא היינו רוצים להכניס את ראשינו ביו היסטוריונים החולקים ביניהם ביחס לקיומו או אי קיומו הממשי של הגר צדק, אולם, אנו בני איליה שנשמנו מאוירת הגר צדק משחר ימינו, שפרטיה נמסרו לנו במשך דורות מפי אבות אבותינו, חייבים להכריז בגלוי על עמדתנו: לנו אין שום צל של ספקות ופקפוקים לגבי קיומו של הגר צדק, פוטוצקי, במציאות. בשבילנו זוהי עובדה היסטורית שאין לערער ולהרהר אחריה.

כילידי העיירה אילייה ידועה לנו כל הפרשה וקיצה הטרגי. האיש הנאצל שמצא מקלט בטוח בצל קורת עיירתנו התמימה ולומדיה, עמד גם לבוא בקשרי משפחה בעיירה, בטרם עליתו לארץ, אולם במרומים גזרו אחרת: להעמיד במבחן את נאמנותו לדת החדשה וערכיה, כדי לקדש שם שמיים ברבים.

הקשר בין גר הצדק לאילייה

בטרם שנגש לגולל את הפרשה המופלאה וההירואית של הגר-צדק, הנסיך פוטוצקי, ברצוננו לעמוד תחילה, ולו במילים ספורות על הקשר הישיר בין עיירתנו אילייה, שבדעתנו להנציחה לאחר חורבנה המוחלט, לבין הגר צדק.

דעות שונות הובעו על רקע זה. מאחר והדבר אירע לפני למעלה מ-200 שנה, קשה בהחלט לדלות את העובדות ההיסטוריות המדוייקות, כהוויתן. יש הגורסים כי החיבה שרחש הגר צדק לאילייה — ועל כן גם שמשו לו מפלט מפני הרודפים אותו מטעם הרשות — קשורה בזכרונות ילדותו, עת היה נוהג לבלות בחודשי הקיץ את חופשתו באחוזת הוריו, הסמוכה לאילייה, שהפכה אחרי כן לחלק בלתי נפרד מהעיירה. בתודמנות זו כנראה שכן האצילים נפגש לראשונה בחייו עם יהודים, במיוחד עם הטוחן היהודי ומשפחתו שהחזיקו את טחנת הקמח בכירה. לרשמים אלה הייתה בודאי השפעה, על נפשו הרכה של הנסיך. אחרים סבורים כי הקשר בין אילייה והגר צדק בעתיד נוצר במקרה, כאשר נזדמן באקראי כעד ראייה להתנפלות המוני נוצרים על יהודי מאילייה וכתו הקטנה, שבקרו בוילנה ונקלעו במקרה לרח' אוסטרוברמסקה מבלי שידעו כי המקום מקודש לנוצרים ועל העוברים ושבים דרכו, מוטלת חובה להסיר את כובעם. הודות להתערבותו של האציל פוטוצקי וחברו זרמבה, שניהם פרחי כהונה של הכנסייה הקטולית, ניצלו היהודי וכתו ממות בטוח. אולם קיימות גם דעות נוספות ואחת מהן קובעת, כי הקשר בין הנסיך פוטוצקי לאילייה, בא דווקא לאחר התגירותו ושובו מפרים דרך הולנד, גרמניה וצ'כיה, לפולין. לפי גירסה זו, המליץ הגאון מוילנה בפני הגר צדק לעבור לאילייה מטעמי בטחון וגם מטעמי המשך לימודי התורה, שהייתה מפורסמת ביהודיה התמימים והישרים ובלומדיה הנודעים. אילייה שמשו אכסניה לתורה לפרושים רבים, בה יכלו ללמוד תורה באוירה נאותה.

* * *

הודות לפרשה דרמטית זו מלאת הוד מתח ורמט, שהסעירה בזמנה את היהדות וחלקים ניכרים של העם הפולני — פורסמה עיירתנו אילייה הקטנה בין המוני העם וספרותה. רושם הפרשה לא פג גם עד מלחמת העולם השנייה וחורבנה הסופי של העיירה, שראשיתה לפני כ-600 שנה. די היה בהזכרת שמה של עיירתנו אילייה, כדי לעורר רגשות עזים על העבר, במיוחד בין אלה שהגיעו אליה ממרחקים. עדות לכך משמשים דברי הסופר הנוסע, מר א. ליטוויין, שבקר בעיירה לפני כ-50 שנה. קטעים מדבריו שפורסמו בספרו הנודע „יידישע נשמות" אנו מביאים להלן:

* * *

„הרגשה מיוחדת אפתני כאשר התקרבותי לאילייה. העיירה הזו מוכרת בכל הסביבה. שמה קשור באגדה הרגשית של הגר צדק, הנסיך פוטוצקי. אמרתי אגדה, אולם לאמיתו של דבר זו עובדה היסטורית. פרשת הגר-צדק היא אחת העובדות האכזריות והנוראות ביותר בתולדות היהודים ברוסיה. היא גם אחד המאורעות המחרידים בדברי הספרות היהודית-פולנית. משמעות אירוע זה עוד לא בא לידי הערכה, לא מצד היהודים ואף לא מצד הפולנים. הפרשה עדיין מחכה למצוייה על ידי חוקר היסטורי נאמן ונלהב. כנראה עוד לא הגיע הזמן להרים את המסך מעל הטרגדיה הגדולה והמחרידה ששמה הגר-צדק — הנסיך הפולני לבית פוטוצקי. לפי שעה נשארה פרשה מוזעזעת ומרעידה זו, שהיא תוצאה תרבותית סוציאלית של תקופה מסוימת, עלומה בהילת מסתורין של האגדה. החומר למחקר צריך עוד לרכז: מבתי הקברות היהודיים, מבתי הכנסת העתיקים, מפנקסי קהילה הנושנים ומספרי הזקנים המועברים מדור לדור; מכל אלה צריך את החומר לרכז; יש לחדור לעמקי המרתפים המבוצרים בקירות האבן העבים של שארית בני מרום העם ונסיכיה — בני משפחת פוטוצקי ובני יחש דומה. רק לאחר מכן, צריך לחופיע ההיסטוריון המוכשר של היהדות הפולנית-רוסית, שבנשמתו הרחבה ובלבו הרגיש, יחדור לתוך נשמת הפרשה, המכונה — הגר צדק. אחריו יבוא המשורר ואחרי כן המחזאי. אם הראשון יהיה נחון באש אלוהים, והשני יהיה ברוך כשרון והשלישי יעמוד על הגובה, אז תהיה הפואימה של הגר צדק חזקה מכל מחזות שקספיר ואחרים.

שום סנסציה בעולם לא זעזעה ולא הרעידה לב אדם כפי שתרעיד ותעורר חלחלה התקופה החשוכה בה אירע הטרנדית האיומה והאכזרית ששמה „מעשה בגר צדק“. רק אז יתגלו מחשבי הזמן, ימוריהם וסבלם של מבשרי האור, שנאבקו נגד הגלים העכורים והזידוניים כדי להבקיע את עלמת החושך.

הרהורים ורעיונות אלה חודרים לנשמתי ומעיקים על ליבי יותר ויותר, ככל אשר אני מתקרב לעיירה אילייה. למקום בו התרחש האקט הלפני האחרון. (האקט האחרון התרחש על המוקד בוילנה) לנגד עיני צופים ועולים הרעיונות שהובעו בדפים אחדים ומיושנים על הפרשה, שהגיעו לידי לאחר מאמצים רבים ועליונים. רק בקושי הצלחתי להעתיק מכתב יד יחידי, נפלא וישן, הכתוב באידיש של המאה ה-18.

גליתי כתב יד עתיק יומין

בנגוד לחצר בית הכנסת, ששמשה מרכז משחקים לילדי העיירה, בה הם השתובכו ושיחקו במלחמות בחופשיות, הרי לעלית הגג של בית כנסת הגדול יצאו מוניטין ששם שולטים שדים ורוחות. מישחו הפיץ אי פעם שמועה, כי לפני שנים רבות ניסה ילד שובב ואמיץ רוח, שהסכנה קסמה לו, לעלות לעלית הגג כדי לראות בעיניו את הנעשה בה, סופו היה טרגי. מלבד העובדה שהוא יצא מדעתו (כנראה מפחד) אלא גם הספון שמתחת רגליו התמוטט והוא צנח דרכו לפני בית הכנסת ונפצע קשה. שמועה זו עשתה לה כנפיים והרתיעה ילדים רבים לספק את סקרנותם הטבעית, להציץ פנימה. אף על פי כן היה ^{אוצר החכמה} משהו טמיר ונעלם, שמשך אותנו לעלות לעליה, אולם רק מתי מספר, אמיצים ונועזים ביותר הסתכנו והעפילו.

זכורני יום אביבי אחד. השמים היו כחולים וטהורים מכל רבב של ענן. השמש זרחה וליטפה במלוא המימותה האביבית הנעימה ואנו קבוצת ילדים קונדסים בגיל שונה טפסנו מבית הכנסת הגדול לעזרת הנשים, באמצעות הארונות הגדושים ספרי ש"ס, שעמדו בכותל המערבי של בית הכנסת. השתחלנו דרך האשנבים ונמצאנו בעזרת הנשים. כאשר יצאנו דרך הדלת בכוון הירידה במדרגות, נעמדנו מול הפתח לעלית הגג. מני ובי החליטו שניים מהמבוגרים יותר להסתכן ולעלות. לי הועד תפקיד של מאסף בלבד, לעמוד על המשמר במקשר. והיה והם יתקלו בסכנה כלשהי, ישמיעו זעקה ועלי יהיה לקרוא לעזרה. נשארתי איפוא

עומד תקוע במקומי, דרוך ומתוח לבאות ורעדתי כעלה נידף. אולם כלום לא אירע. חברי שוטטו לאורכה ורוחבה של עלית הגג ברדיפה אחרי צפרים. אחד מהם התקרב לפתח וימריצני לעלות גם כן. לא בלב קל ובאומץ החלטתי לעשות צעד זה, אך הכושה להקרא „פחדן” הכריעה את הכף. התגברתי איפוא על חששותי ומפסתי לעלית הגג.

למרות שבחוף היה יום אביב נהדר, בהיר, נעים ויפה, קדמתני בעלית הגג אפלה מוחלטת. רק רינת צפרים שבחרו את המקום למשכנם, העידה על קיום חיים במקום. התעכבתי על יד הכניסה, עד שעייני התרגלו לאור המיוחד והאפל. חברי המשיכו לדרוף אחרי צפרים וגלוי ביציהם ואילו אני נתקלתי בערמת „שמות” והתחלתי לבדוק זהותן. תוך כדי הנבירה מצאתי חבילת דפים מצהיבים מיושן כתובים ארמית. מאחר והתקשיתי לפענחם רציתי להטילם חזרה לתוך הערמה, אבל הרגשה חזקה, שנפלו לידי מסמכים היסטוריים הולידה החלטה איתנה להצניעם בכיסי ולפענחם. חשתי פחד כלשהו מהול באי נעימות, הן הייתה זו הפעם הראשונה ששמתי בכלי רכוש לא לי. הרגשה זו האיצה בי להסתלק בהקדם ממקום „הפשע”.

בלי משים נשאוני רגלי לבית סבא, שהיה למדן בקיא בש”ס ופוסקים. כאשר הגעתי לביתו פרשתי בפניו את החומר ובקשתיו לפענחו, תוך העלמה מכוונת את מקור התגלית. על אף גילו הגבוה הסבא לא הזדקק עדיין למשקפיים מצב זה התמיד עד יומו האחרון, בהגיעו לגבורות. הוא נמל בידו את הדפים המצהיבים, תחילה עלעל ועיין בהם ואחרי כן שקע בקריאה. בחוסר סבלנות ציפיתי שיפסיק כדי לשמוע מפיו חוות דעת, אולם במקום זה הוא שאלני: מניין השגת את החומר הזה? חששתי לספר את כל האמת על כן עניתי — בעלית הגג, מבלי לפרש לאיזו עלית גג כוונתי. עתה הצגתי אני שאלה. סבא, האם יש ערך כלשהו לחומר זה? מאוד, הייתה תשובתו המידית, והוסיף: נראה כי הדפים הללו הם חלק מפנקס ישן של הקהילה, שנרשם לפני שנים רבות מאוד.

עתה ניגש סבא לתרגם את הדברים מארמית לשפה המדוברת, בבקשו ממני התרכזות והקשבה. בקשתו הייתה מיותרת בהחלט, כי סקרנותי לידיעת תוכן הדברים הייתה למעלה מהמשוער. סבא קרא כל משפט בלשון התלמוד ומיד תרגמו. קרא ותרגם, קרא ותרגם, עד שסיים את הכתוב. לעיני נתגלתה פרשת סבל רצופה אמונה טהורה ובלתי מעוררת וקנאות דתית חשוכה ונקמנית מאידך.

הדברים הרשומים בפנקס הקהילה

„אילייה יום י"ג באדר, שנת תק"ט לאלף הששי.

הערב קרה בעיירתנו מקרה מוזר וטרגי. ר' בצלאל הלוי, הטוחן, מחשובי העדה, השיא את בתו היחידה, רחל, לאברך המופלג בתורה וירא שמיים, ר' אברהם בן אברהם. השמחה בקהילה הייתה כללית. מאות קרואים, ידידים ובני משפחה, התכנסו ובאו להשתתף בחתונה המפוארת. מיד לאחר החופה והקדושין, כאשר הסבו האורחים סביב שולחנות ערוכים ומלאי כל טוב, הרימו כוסות יין לחיי הזוג ואיחלו להם מזל טוב וחיים ארוכים, הופיעו לפתע שוטרים ואסרו את החתן ויובילוהו כבול בנחשתיים לוילנה. השמחה הפכה מיד לאבל ומספד, כל הקרואים התרגשו מהאסון הגדול שנתך על הכלה ומשפחתה, משפחת ר' בצלאל הכבודה. רבים ניסו לעודד את המשפחה, כי המאסר הוא בודאי טעות מצערת בלבד וחתנם ישוב במהרה לחיק המשפחה.

האברך אברהם בן אברהם הגיע לעיירתנו, אילייה, לפני כשנה במטרה לשקוד על לימוד התורה ומצוותיה. ביחד עם פרושים אחרים עשה לילות כימים, ובכח התמדתו הכבירה הגיע להישגים גדולים, וזכה לשבחים רבים על בקיאותו בש"ס ופוסקים. לאברך אברהם בן אברהם, לא היה בעיירה שום קרוב וגואל, בכל זאת הוא זכה לאהדה וליחס הערצה מצד נכבדי הקהילה ולומדיה, רבים מאוד מהם רצו להשתדך אתו. על כן לא מעטים תמהו, כאשר מכל הצעות הנשואין בחר דוקא בבתו של ר' בצלאל, הטוחן, אך ראו בזה אצבע אלוהים.

התנהגותו של ר' אברהם הייתה ללא דופי. הוא היה אברך מעודן וירא שמיים. כאשר הזמינוהו לעלות לתורה והשמש הכריז „יעמוד החתן ר' אברהם בן אברהם" לא עורר השם שום חשד. בני אילייה הישרים חשבו בתמימותם, כי האברך הוא כנראה יתום שנולד אחרי מות אביו, על כן נקרא בשמו. אף צל של ספק לא עלה בלבם, כי האיש עלול לא להיות מזרע אברהם, אלא גר צדק.

גישושי הצלה

בעוד תושבי אילייה המומים ומזועזעים ממאסרו המפתיע של החתן, מיד לאחר חופתו, ועוסקים בניחוש סיבות המעצר, התאושש ר' בצלאל ונקט בצעדים מעשיים כדי לעמוד על הסיבות, מתוך אמונה, כי המאסר אינו אלא פרי טעות. תחנתו הראשונה הייתה וילנה, בה התגורר מטיבו

הדוכס פוטוצקי, המכירו אישית זה למעלה מ-20 שנה, מאז החכיר לו בפעם הראשונה את טחנת הקמח, באחוזתו שעל יד אילייה. מי אם לא הדוכס הזקן, חשב ר' בצלאל, יכול לעמוד לצדו בעת צרה ולהתערב אצל השלטונות לשחרור חתנו? ... בהגיעו לוילנה פנה ללא שהות לארמון הנסיך ובקש את המשרתים להודיע על בואו של הטוחן מאילייה. הדוכס הזקן שנמטה חיבה לר' בצלאל, יצא לקראתו לגן והמשיך להתקדם, כשמאחוריו במרחק של מטרים אחדים, מזדנב ר' בצלאל ושופך בפניו את מרי לבו, ובקשה בפיו לעשות עמו חסד ולהסביר למשטרה כי המאסר הוא בודאי פרי טעות מצערת.

הדוכס הקשיש והמדוכא מסיבות העלמו של בנו יחידו, בצורה כה מסתורית לפני שנתיים, הבין ללבו הכואב והרגיש של האב היהודי, על כן הבטיח לו להתערב לטובת שחרור חתנו. כמעשה זה ראה הדוכס פעולה אנושית מהורה לעזור לעובדיו הנאמנים, שגם היהודי ר' בצלאל נמנה עליהם. הוא פקד על אנשיו להכין את המרכבה הרתומה ל-6 הסוסים, כדי לצאת מיד לדרך, ואילו על ר' בצלאל הורה לשהות בגן עד לשובו מהברור. שניהם הדוכס וגם ר' בצלאל היו משוכנעים כי עצם ההתערבות דיה לפתור את השאלה מיד, בהאמינם כי החתן ישוחרר ללא שהות ויוכל לשוב לקן משפחתו, אולם המציאות באה וטפחה על פניהם. הופעתו של הדוכס פוטוצקי במשטרה כדי להמליץ על שחרורו של האסיר היהודי מאילייה, גרמה להתרגשות רבה. פניית אישיות בדרג כה גבוהה, שהיא תופעה נדירה כל כך, בלבלה את מפקד המשטרה, עד שלא היה מסוגל להוציא הגה מפיו. רק לאט ובהדרגה התגבר על מבוכתו והסביר לאציל רם המעלה, כי את המאסר נאלץ לבצע בפקודת הבישוף מוילנה, למעשה נמצא האסיר בחסות הכנסיה. הדוכס נדהם. מה לחתנו של הטוחן היהודי מאילייה ולבישוף? סקרנות זו הביאתהו לראשי הכנסיה, כדי להבהיר את הפרשה. כאשר נודע לבישוף כי הדוכס פוטוצקי ממליץ לשחרר את האסיר, הופיע אישית לפגישתו, כדי להסביר לדוכס כי אין זה מאסר רגיל, אלא קיים חשד מכוסם שהחתן האיליאני אינו כלל יהודי כי אם נוצרי מגזע נעלה.

אולם בהתחשב בגילו הקשיש של הדוכס, במצב בריאותו הרופפת בשנתיים האחרונות לרגלי היעלמו של בנו, חשש הבישוף לאמר לו גלויות, כי קיים חשד שהאסיר אינו אלא בנו, הנסיך ולנטיין, שהתיהד. במקום זאת אמר לו בטקט; ישנן הוכחות שהאיש איננו יהודי והחקירה עלולה להמשך תקופה ניכרת. אין זה מן הנמנע, הוסיף הבישוף, כי גם

הדוכס יקרא להעיד, כדי להגן על הכנסיה הקטולית מפני סכנות האורבות לה. בסיכום השיחה התנצל הבישוף על שאינו יכול לצערו הרב להענות לבקשת הדוכס, אולם הוא משוכנע, שבמועד מאוחר יותר, כאשר הפרשה תתבהר, יכיר גם הדוכס בכך שלא הייתה דרך אחרת, מאשר להחזיק את העצור במאסר.

הדוכס אמנם לא נתקל אף פעם בחייו בסירוב למלא בקשתו, אולם דברי הבישוף היו כה משכנעים שלכנסיה יש ענין רב במאסר זה להגברת האמונה, עד שכתור קתולי נאמן, החליט להמתין להודעה מטעם הבישוף, כפי שסוכם ביניהם בגמר השיחה. אף כי הוא אישית לא מצא נמוק סביר לעמדת הבישוף ובודאי שלא עלה על דעתו, כי המדובר הוא בבנו יחידו, ולנמין היקר.

עם שובו לארמונו הרגיש באי נוחיות רבה, כאשר נפגשו עיניו במבטו של ר' בצלאל, הוא השיב לו תשובה בלתי מחייבת, המלווה ספקות רבות ופני ר' בצלאל קדרו. בכל אופן הוא נפרד בידידות מהדוכס והודה לו על כל מאמציו, אף כי בלבו הבין כי מהתערבות הדוכס לא תצמח לפי שעה ישועה. מה גם שהדוכס לא הצליח להודע אפילו מהי האשמה המיוחסת לחתנו. לא הייה איפוא בפני ר' בצלאל שום מוצא אחר, מלבד האפשרות לפנות לראש קהילת וילנה כדי לברר אצלו אולי הגיעו אליו ידיעות על פשר המאסר. ואכן, ראש הקהילה שקבל לשיחה את ר' בצלאל, לא מצא בפיו מילים מתאימות לנחמו בצערו הגדול. הוא כבר ידע את כל הפרשה במלואה ויגלנה לר' בצלאל, בהדגישו את הנקודה העיקרית, כי הכנסיה משוכנעת שחתנו אינו אלא גר צדק, בנו הנעלם של הדוכס פוטוצקי, פרח כהונה לשעבר, שעזב את דת אבותיו וידבק בדת היהודית. ראש הקהילה גם העלה בפני ר' בצלאל את חששותיה של יהדות וילנה; כי בעקבות הפרשה, עלולים הקתולים להסית לפרעות ביהודי העיר, שפחדם מפני הבאות גדול. ראש הקהילה שראה בעיני רוחו את תוצאות הפרשה והשפעתה על המוני יהודים, מצא לנכון לעודד את רוחו של ר' בצלאל בהדגישו את הזכות הגדולה שנתלה בחלקו על שזכה בחתן כה נעלה, שהצטרף ליהדות מתוך הכרה באל יחיד ואמונה זכה בצור ישראל. בהזדמנות זו, גולל בפניו ראש הקהילה את כל הידוע לו על פרשת הגר צדק, עד הגיעו הלום.

בדרך לחיק היהדות

הנסיך ולנטיין לבית הדוכס פוטוצקי, מבני מרום העם הפולני, למד בסימנריון לתאולוגיה של הכנסייה והועיד את עצמו לכהונת כמורה קתולית. האציל הצעיר הצטיין בלמודיו וזכה להערצה כללית, עקב כשרונותיו לחדור לעומקם של חוקי הדת ושביליה. כתוצאה מכך החליט הבישוף הוילנאי לשלוח אותו לצרפת להשתלמות נוספת, כדי שבעתיד יוכל לעלות בשלבים העליונים שלה כהונה בכנסייה הקתולית. להערכה דומה זכה גם חברו ללמודים זרמבה, אף הוא מפרחי הכהונה הקתולית ובן למשפחת אצילים מהעיר זמושץ', שנשלח להשתלמות לפרים יחד עם גרף פוטוצקי הצעיר. שני התלמידים הללו היו רעים נאמנים בוילנה, אך עם צאתם לצרפת ידידותם העמיקה ונתהדקה עוד יותר, עד שהגיעו להשקפה זהה בכל השאלות.

האווירה בלימודי הדת בצרפת הייתה חופשית לאין ערוך מאשר בוילנה, הקנאית והחשוכה, ואיפשרה ויכוח חופשי עם מרצים, בכל השאלות המצפוניות והלבטים הנפשיים, האופייניים כל כך לתלמידי תאולוגיה. כאשר לא קבלו בכל זאת ספוק מתשובות המרצים להסוסייהם וספיקותיהם, החלו בעצמם להעמיק חשוב, כדי להגיע לשלמות מצפונית. אולם על שורת השאלות שהציגו למוריהם קבלו תשובות בלתי מניחות את הדעת, והדבר העיק עליהם. כתוצאה מכך התעוררו בלבם ספקות, אם בכלל זו הדרך הנכונה, אם זו הדת הנכונה. הם נוכחו לדעת ששאלותיהם המרובות גרמו לתחושת אי רצון אצל המרצים, והואיל ובלאו הכי לא ראו שום תועלת מעשית בזה, החליטו להפסיק לשאול, כדי שלא יוציאו להם שם של אפיקורסים, עובדה העלולה לגרור אחריה הוצאה מחמוסד.

העיר פריס שעלתה ביופיה על וילנה, במבניה הגדולים והמפוארים, בגניה הנהדרים ואנדרטותיה ההיסטוריות, הסיחה זמנית, את תשומת לבם מאי ספוקם שבלמודי הדת. העיר הנהדרת שעל נהר הסיינה, בחייה התוססים, הוותה מעין פצוי למצב רוחם העכור ויתמכרו יותר ויותר לחייה הסואנים. באחד מטיוליהם על פני העיר חשו לפתע רעב. אולם מאחר ונמצאו במרחק רב מבית ספרם, החליטו לסור למסעדה הראשונה שתזדמן להם בדרך. ואכן לאחר פסיעות אחדות נתקלו במסעדה, סרו אליה. אמנם הייתה זו מסעדה צנועה וקטנה, אך היא שמשה מרכז

לפגישות בני האמיגרציה הפולנית. מאחר וכאן השתמשו בשפה הפולנית חשו שני הצעירים את עצמם בטוב, כאילו נמצאו על קרקע מולדתם. לפעמים הקשיבו לויכוחים ולעיתים חוו גם את דעתם, עד שהמקום התחבב עליהם והפך בהדרגה לביתם השני. עד שהחלו לסור אליו לעיתים קרובות.

באחד הימים הקדימו לבוא למקום וימצאו ריק כליל, פרט לבעלת הבית שנמצאה מאחורי הדלפק. הם התישבו, הזמינו יין וישתו לחיי עתידם וידידותם. רק עתה הרגישו בנגון עצוב ועמוק שנשמע מאחורי המסך. הקול הערב והמתמשך קסם להם והחליטו להציץ מעבר לזילון, כדי להוכיח מה מתרחש שם. כאשר חדרו מעבר למסך נתגלה להם יהודי מזדקן הלומד תלמוד בשקידה, מבלי שיחוש כלל כי מישהו נמצא בקרבתו. גם השיחה שביניהם לא גרמה להפסקת לימודיו, לתמהונם, קולו הערב המשיך לקלות. תוך כדי חילופי דברים בינם לבין עצמם החליטו לשאול את היהודי תשובות לכמה בעיות שהעיקו עליהם. בכוונה הרימו את קולותיהם כדי להסב את תשומת לב היהודי לנוכחותם ואכן הצליחו בכך. האיש שהרים את עיניו מדף התלמוד שלפניו נוכח כי מולו עומדים שני פרחי כהונה בלבושם המסורתי נבהל, וישאל למכושם בפחד מהול בסקרנות. הצעירים התנצלו על ההפרעה ויספרו לו כי הם תלמידי הכנסיה, אולם מזמן לזמן הם נתקלים בחוקים בלתי סבירים ובפקפוקים. הואיל והוא נראה להם כאיש דתי עמוק, ברצונם להציג לו כמה שאלות ולשמוע את תשובותיו. רבי לייב שמוצאו היה מעיררה שבסביבת וילנה תרץ ברצון את הקושיות שהעלו בפניו ותשובותיו הניחו בשלמות את דעתם.

יום הוסיפו פרחי הכהונה להופיע בחדר שמאחורי הזילון, כדי לקבל תשובות להיסוסיהם וספקותיהם ורבי לייב עשה כמיטב יכולתו לתת להם תשובות סבירות, עד שבהדרגה שוכנעו כי דת ישראל רק היא דת אמת. מדי יום ביומו התמסר ר' לייב לשני הצעירים; למדס עברית, ארמית, דת ותלמוד, עד שביום בהיר אחד לאחר התקדמות ניכרת בכל המקצועות, הופיעו בפניו הצעירים ויבקשו להכניסם תחת כנפי הדת היהודית. ר' לייב הופתע ונבהל, אך הצעירים עמדו על דעתם בכל תוקף. הם טענו: לא די לנו בלימודים בלבד, רוצים אנו גם לקיים את מצוות דת ישראל הלכה למעשה. ר' לייב חשש מאוד, אך השיב להם שאין הוא האיש שיכול לעשות זאת, אלא הרב הראשי, על כן בקש שהות להועץ אתו כדי שיוכל להשיב להם דבר.

הרב של הקהילה האשכנזית התנגד לגיורם מחשש שהדבר עלול לגרום סבל ליהודים, אולם רבה הראשי של עדת הספרדים, הסכים לגיורם. ר' לייב הודיעם על ההחלטה ויבקשם לצפות להודעה מהרב הראשי הספרדי, שיקבע להם תחילה את מועד ברית המילה. אחרי מספר ימים נימולו ויבואו בקהל עדת ישראל.

המרצים בסמינריון התיאולוגי שחשו כי משהו אירע לשני התלמידים המוכשרים, החליטו לעקוב אחריהם. אולם לב הצעירים אף הוא ניבא להם רעות על כן נעלמו מבית הספר מבלי לשוב. עתה גבר החשד עוד יותר. כאשר החלה הכנסיה לעקוב אחרי מקום בילויים הקבוע, העידו גורמים שונים, כי פגשו אותם, כמעט יום יום אצל ר' לייב.

שליחי הכנסיה עקבו סביב ביתו אך הצעירים ידעו זאת ונמנעו מלבקר את רבם, כדי לא להכנס למלכודת שנפרשה להם. שמו של הגר פוטוצקי נסוב לאברהם בן אברהם ואילו שמו של הגר זרמבה — לברוך בן אברהם. לאחר שנוכחו כי שליחי הכנסיה דולקים וכולשים אחריהם עזבו את פריס בדרכם להולנד והצליחו לפי שעה להתחמק מידה הנוקמת של הכנסיה הקטולית. לעומת זאת גאסר מורם ורבם ר' לייב, שנחקר ועונה ע"י הכנסיה עד מוות, אולם לא גילה שום פרטים על הגרים ומקום המצאם. הוא הודה בפרט אחד בלבד, שלימדם עברית לפי בקשתם. לשני הגרים צמחו כינתיים זקנים וידמו מכחינה חיצונית לבחורי ישיבה אחרים. בהודע להם מותו הטראגי של רבם הופיעו ללוויתו, כדי לחלוק לו את הכבוד האחרון. אולם גם בבית הקברות נוכחו כי שליחי הכנסיה מתעניינים בהם ומוכנים לשלם כל סכום שידרש כדי למצוא אותם, נעלמו שוב וחזרו להולנד.

ר' ברוך בן אברהם — זרמבה, שנשא לו אשה החליט לעלות לארץ ישראל כדי לחיות בה את חיו באופן חופשי, פנה גם לידידו אברהם בן אברהם וידבר על לבו שאף הוא יצטרף אליו. ברם לגר-צדק פוטוצקי שנועד משמיים גורל אחר, החליט לשוב לפולין, דרך גרמניה וצ'כסלובקיה. בשובו לוילנה הרגיש שוב כי עוקבים אחריו ורשת סוכני הכנסיה פרושה סביבו, החליט לעזוב את וילנה ולעבור לעיירה קטנה, מקום בו יוכל להתמסר ללימודי התורה ויראת שמיים, הגורל נפל על עיירתנו איליה.

נשרף על המוקד

על פרשת המאמר והדרכים להצלתו שנכשלו, כבר עמדנו. הגר צדק שעמד בחקירה צולבת, הכחיש בעקביות ובתוקף את עברו הקתולי בכלל ואת קשריו למשפחת הדוכס פוטוצקי בפרט. אולם עדי ראיה, בתוכם אמו, העידו כי אכן זהו בנה האהוב ולנטיין, היא לא חשה כלל שעל ידי כך היא כורה, בעצם ידיה, קבר לבנה. הכנסיה הקתולית עשתה הכל כדי להחזירו לחיק דת אבותיו, אבל פתוייה הרבים לא הצליחו. גם הענויים שננקטו נגדו, כדי לשבור את רוחו, לא הועילו. הגר צדק היה איתן בדעתו ובדת החדשה. אמונתו בצור ישראל הייתה בלתי מעורערת. הוא לא נרתע ולא נכנע.

ר' בצלאל נשאר במשך כל הזמן בוילנה כדי להוסיף ולחפש דרכי הצלה חדשים, שבסופו של דבר לא נתנו שום פרי. אף כי נוכח שכלו כל הקיצין נשאר על משמרתו בוילנה וקווה לתשועת ה' ברגע האחרון. אך התשועה לא באה ור' בצלאל היה עד ראיה לטרגדיה הגדולה וחזה במו עיניו כיצד הועלה חתנו על המוקד ונשרף בחג השבועות תק"ט לעיני רבבות תושבים, ככופר בדת אבותיו, למען ישמעו ויראו. עתה חזר ר' בצלאל הביתה שבור, רצון ומדוכא, התכנס בתוך עצמו וימנע מלבוא בקהל. מי שבקר בביתו לנחמו לא הכירו ממש. זקנה קפצה עליו בטרם עת, ותוך זמן קצר מת מדאבון לב.